

М. Ю. Відейко

(Київ)

РЕКОНСТРУКЦІЯ ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ КОМПЛЕКСУ ВІЙСЬКОВОГО ОЗБРОЄННЯ НОСІЇВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Володіючи монополією на виробництво найсучасніших видів зброї, маючи чисельну перевагу над сусідами, трипільці в період енеоліту були на території України домінуючою військовою силою. Не може бути жодної мови про виключно «мирний» характер давніх хліборобів та виняткову «войовничість» так званого степового населення.

Ключові слова: трипільська культура, енеоліт, сокира-молот, клевець, булава.

Коли почалися війни? На це питання відповісти досить складно. Але те, що вони велися на території сучасної України вже за часів трипільської культури, тобто сім—п'ять тисяч років тому, нині не викликає сумнівів. Територія України в мідному віці була заселена людьми, які залишили після себе кілька археологічних культур, найвизначнішою та найвідомішою з яких була трипільська культура, а фактично — етнокультурна спільність Трипілля-Кукутень. Власне, ця «спільність» була лише культурною, усередині неї, як свідчать археологічні дані, точилися війни. Окрім того, велися зовнішні війни — з носіями культур, що оточували цю єдність.

Нижче ми розглянемо питання, пов'язані з розвитком озброєння та військової справи у представників культурної спільності Трипілля-Кукутень, докладно зупинившись на основних компонентах комплексу військового озброєння, які були основою військової могутності трипільців впродовж майже двох тисяч років. Докладно зупинимось на можливостях реконструкції зразків озброєння і захисних обладунків із врахуванням археологічних та етнографічних матеріалів.

Джерелами для вивчення історії військової справи є знахідки предметів озброєння, давніх укріплень, слідів військових дій на поселен-

нях, антропологічному матеріалі, іконографічні матеріали, отримані в результаті археологічних досліджень, та випадкові знахідки з пам'яток доби енеоліту та раннього бронзового віку на території України, а також дані про їх планиграфію, картографування.

Оскільки археологічні джерела є, як правило, досить фрагментарними, для проведення аналізу наявного матеріалу та його подальшої інтерпретації важливим є розуміння специфіки розвитку військової справи у так званих первісних суспільствах, яке можливе із залученням історико — етнографічних аналогів.

1. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА РЕКОНСТРУКЦІЙ ЗБРОЇ ТА ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ У НОСІЇВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стислий огляд найважливіших праць з досліджуваної теми, зроблений нами свого часу [Відейко, 2004, с. 480—483], свідчить, що, незважаючи на наявність значного числа праць, присвячених як окремим знахідкам, так і військовій справі трипільців в цілому, вони все ще лишаються поза увагою істориків, які продовжують відтворювати уявлення про виключно «мирний характер давніх хліборобів». З іншого боку, відсутня систематична реконструкція комплексів озброєнь, типових для різних періодів існування Трипілля-Кукутень, які загалом охоплюють понад 2000 років. Не менш складною є ситуація з ілюстративним матеріалом.

У монографіях В.І. Ключка, які містять огляд озброєнь з території України від неоліту до фіналу доби бронзи та охоплюють період від 5000

до 700 рр. до н. е. [Klochko, 2001; Ключко, 2006] привертає увагу велика кількість ілюстрацій, а також графічні реконструкції зовнішнього вигляду воїнів різних епох та культур, створені у співробітництві з художницею З. Васіною.

2003 р. була випущена велика праця З. Васіної, присвячена реконструкціям одягу доісторичних та історичних часів на території України, в якій окремі розділи присвячено трипільській культурі та добі бронзи. У цій праці можна знайти кольорові версії згаданих вище графічних зображень [Васіна, 2003, с. 50—123]. Оскільки подібні реконструкції є досить рідкісним явищем, ми дозволимо собі зупинитися на них докладніше, тим більше, що вони опубліковані як «науково-художні реконструкції».

Для трипільської культури у згаданій праці немає окремих зображень воїнів, зброя подана як частина чоловічого костюма, причому на малюнку, де представлені чоловіки у вбранні раннього етапу, за поясом одного з них зображено мідний клевець типу Аріушд, типовий для середнього етапу Трипілья [Васіна, 2003, с. 73]. Озброєні трипільські чоловіки показані у вбранні, яке, на думку авторки, є «ритуальним для обряду ініціацій», а саме у нарамних пов'язках, з перев'язями та поясами [Васіна, 2003, с. 90—91].

Ці зображення досить дотепно реконструйовано за даними орнаментованої антропоморфної пластики. Однак дорослих чоловіків зображено зі зброєю, тобто атрибутами, що притаманні саме воїнам, а не підліткам, які мають проходити обряд ініціацій. Хоча можна припустити, що тут саме й зображено дорослих воїнів, які збираються проводити обряд з підлітками (останні, можливо, лишилися «за кадром»).

Цими двома малюнками, власне, й обмежене зображення чоловіків зі зброєю, на решті реконструкцій у праці З. Васіної представлено лише жіноче вбрання. Таким чином презентований нею зображувальний ряд ніби підкреслює широко розповсюджену думку про суто мирний характер трипільського суспільства.

На жаль, передусім фрагментарність археологічного матеріалу не дає змоги повною мірою реконструювати військову сферу давніх племен території України. Зрозуміло, що до наших днів зброя дійшла не зовсім у тому вигляді, який вона мала, коли її використовували трипільські воїни. Найкраще збереглися частини знарядь, виготовлені з «вічного» матеріалу, — каменю, кременю. Що стосується виробів з кістки та міді, то вони зберігаються не так добре. Оздоблення, деталі зброї, вироби з органічних матеріалів — дерева, шкіри тощо від таких давніх часів зберігаються лише у виняткових умовах, наприклад у торф'яниках або під кригою. Саме подібні випадки, а також аналіз етнографічних матеріалів дають змогу повніше та достовірніше реконструювати зброю населення мідного віку.

В попередніх розробках нами було визначено, що можна віднести до числа зброї для мідного віку та перелічено основні її категорії [Відейко, 2002; Відейко, 2004, с. 484—486]. Перелік основних категорій озброєння для різних періодів Трипілья дано також у працях Н.Б. Бурдо та В.І. Ключка [Бурдо, 2003, с. 64—62; Ключко, 2006, с. 21—53]. Іноді пропонують розрізняти «спеціалізоване озброєння» — тобто створене виключно для ведення бойових дій і яке не застосовується на полюванні та озброєння мисливське. Обидва види озброєння потребують для ефективного застосування певних специфічних навичок та досвіду. Виділяють також категорію речей «подвійного застосування» з числа господарського реманенту — для мідного віку це сокири, мотики, ножі тощо.

Відзначимо, що принаймні один з видів спеціалізованого озброєння з'являється ще в неоліті — наприклад, кам'яні сокири — молоти. Однак саме мідний вік можна вважати добою поширення та вдосконалення спеціалізованої зброї, насамперед — металевої. Метал і камінь застосовували паралельно. Перші зразки спеціалізованої зброї — бойові сокири — молоти та клевиці виготовляли як з твердих порід каменю, так і з металу. У той же час досить широко використовувався набір мисливської зброї — лук із стрілами, дротики, кинджали з лезами із кременевих вкладишів. Новинкою стали трикутні наконечники стріл та дротиків з двобічною ретушшю, що прийшли на зміну мікролітичній техніці, яка була домінуючою в мезоліті та неоліті. Як свідчать археологічні дані, мисливська зброя широко застосовувалася під час військових сутичок.

Аналіз трипільської зброї свідчить про те, що традиції виготовлення предметів озброєння Трипілья етапу А—ВІ — Прекукутені-Кукутені А пов'язані переважно з балканськими культурними традиціями карановсько-гумельницького кола [Бурдо, 2002]. На етапах Трипілья ВІ—ІІ змінюється напрям культурно — історичних контактів, відбувається вплив на трипільську зброю традицій населення Трансільванії та Карпатського басейну, особливо культури Бодрогкергестур, звідки походять прототипи найкращих зразків металевої зброї.

2. КОМПЛЕКСИ ВІЙСЬКОВОГО ОЗБРОЄННЯ МІДНОГО ВІКУ

Комплекс військового озброєння (КВО) виникає на території України в енеоліті з поширенням культур Трипілья та Болград—Алдень. Він включає вдосконалені зразки зброї з мисливського комплексу (кинджали, сокири), які трансформуються відповідно до військових завдань і виготовляються як з каменю та кременю, так і з нового матеріалу — міді. Енеоліт — час появи на території України метале-

вої зброї. Це сталося в першій половині V тис. до н. е.

Поява спеціалізованих видів зброї вже на початку мідного віку дала поштовх до якісно нового явища — формування систем (комплексів) військового озброєння — КВО, розрахованих на різні способи ведення бойових дій. У той же час у всіх культурах зберігався комплекс мисливського озброєння — КМО (лук, дротик), який теж з часом зазнав певних змін. Типологія КВО може бути побудована на основі виділення та зіставлення наборів зброї, технічних засобів, типових для тієї чи іншої культури.

КВО 1 — система озброєння, яка включає, крім засобів КМО, кинджал, сокиру, клевець, сокиру — молот, булаву, а також елементи захисного озброєння для рук та верхньої частини тіла.

КВО 2.1 — система озброєння, крім КМО, включає кинджал, сокиру (1—2), сокиру — молот.

КВО 2.2 — КМО + комплекс кинджал і сокира-молот.

Поява на початку енеоліту трипільської культури з практично повним набором спеціалізованого озброєння відбулася на тлі виключно мисливського комплексу аборигенів. Абсолютно новою для останніх мали бути тактика і стратегія ведення бойових дій, застосовані прибульцями. Можна вважати, що одним з наслідків такої переваги у військовій справі, а також більшої чисельності стало поширення трипільського населення на величезній території від Карпат до Дніпра впродовж тисячі років. Для наступних етапів енеоліту та початку раннього бронзового віку характерним стало співіснування суспільств, які стояли на різному рівні розвитку систем озброєння ти військової справи.

Так, для суспільств, які залишили пам'ятки дніпро-донецької та ямково-гребінцевої кераміки, характерним є комплекс мисливського озброєння при майже повній відсутності спеціалізованих зразків зброї. Усі інші культури цього часу мали повний набір останньої.

Як бачимо, період, який ми розглядаємо у нашій праці, став переломним в історії військової справи, адже саме з ним пов'язана поява спеціалізованих видів зброї, яка не призначена для використання в господарстві та на полюванні.

Практично одночасно починає формуватися прошарок людей, для яких володіння спеціалізованою зброєю та пов'язана з її практичним застосуванням військова справа стає професійним заняттям. Володіння (і протистояння застосуванню за умови майже повної відсутності захисних обладунків) такими видами спеціалізованої зброї, як металевий кинджал, клевець, сокира-молот, вимагало знання певних прийомів рукопашного бою і відповідних тренувань.

Актуальним є питання повноцінної реконструкції окремих зразків зброї доби трипільсь-

кої культури. Якщо питанням реконструкції металевій зброї далекої дії, а саме луків та стріл кам'яного віку присвячено спеціальну працю Д. Нужного [Нужний, 2008], то розробки стосовно інших видів відсутні. Слід розглянути питання про те, як могли виглядати бойові сокири, кинджали виготовлені з різних матеріалів.

Насамперед йдеться про визначення конструкції та кріплення робочих частин до руків'їв. Важливим є також питання про способи носіння зброї, а в перспективі — відтворення прийомів її застосування. Нижче ми зупинимось на таких питаннях, як відтворення різновидів бойових сокир(клевців) та кинджалів як основи трипільського КВО.

Реконструкція зазначених вище виробів може бути проведена із використанням археологічних джерел та етнографічних аналогів. Оскільки йдеться переважно про вироби з органічних матеріалів, то доведеться залучати інформацію з розкопок не лише на території України, але й за її межами, а також, в окремих випадках, розширити хронологічний діапазон пошуків. В якості етнографічних аналогів ми вважаємо за можливе розглянути зразки озброєння, виготовленого із застосуванням бойових частин близьких за формою та виготовлених з тих самих матеріалів (кремій, камінь, кістка або ріг, метал), що і трипільські.

3. РЕКОНСТРУКЦІЯ ОКРЕМИХ ЗРАЗКІВ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ЗБРОЇ

Бойові сокири-молоти. Це спеціалізована зброя ближнього бою (може застосовуватися також як металевий зброя), один кінець якої має лезо сокири, а протилежний є молотом, виготовлена з твердих порід каменю (рис. 1, 1—2). Враховуючи ширину леза та відсутність заточки, сокирою могли наносити переважно дроблячий, а не рублячий удар. Ефективність забезпечувалася значною вагою виробу, що складала від 0,4 до 1,2 кг (а часом і більше), яка може бути порівняна з вагою металевих бойових сокир доби середньовіччя. Зауважимо, що вагою робочі частини сокир-молотів в кілька разів переважають робочі частини звичайних клиноподібних сокир, виготовлених з каменю або кременю.

Дані про довжину руків'їв бойових сокир — молотів у трипільських матеріалах на разі відсутні. З цієї причини скористаємося інформацією для бронзового віку, на початку якого сокири-молоти були одним із найпоширеніших видів зброї. У курганных похованнях на території України зафіксовано ряд подібних знахідок, інформація про які систематизована у дослідженнях С.І. Ляшко [Ляшко, 1994, с. 149]. За її даними, руків'я сокир-молотів були прямими, круглими в перетині їх довжина складала від 15 до 50 см. Виявлено випадки розклинювання

Рис. 1. Бойові сокири та клевці трипільської культури, V- початок III тис. до н. е.: 1—2 — сокири-молоти; 3—4 клиноподібні сокири (3 — мідь, 4 — креміль); 5—9 — клевці (5 — камінь, 6—9 — мідь)

руків'я металевими (бронзовими) чи кістяними клинами [Ляшко, 1994, с. 149, рис. 45, 2—4]. Даних про використані породи дерева дослідниця не наводить, однак є підстави вважати, що найбільш придатними були б такі тверді породи дерева, які б витримували сильні удари і не тріскалися (рис. 1, 1). Для захисту від вологи руків'я могли просочувати олією.

У стародавніх епічних творах можна знайти описи використання сокири (молота) в якості металеві зброї, окремі зразки якої мали ще й чарівні властивості — найвідомішим, мабуть, є молот, який застосовував бог Тор. Його молот мав не лише надзвичайну потужність, але і повертався щоразу до свого господаря і, до речі, мав коротке руків'я. Вірогідно, корені

цієї легенди сягають неоліту та певною мірою відображають мрії тогочасної військової еліти про досконалу зброю. Досліди показали, що як метална зброя сокира-молот може бути ефективною на відстані до 40 м, однак прицільне застосування не перевищує, як правило, 7—10 м, і особливо ефективно на відстані до 4 м. Вірогідно, для подібного використання призначалися переважно вироби невеликих розмірів та ваги, з коротким руків'ям.

У ближньому бою сокира-молот використовувалася як зброя ударно — дроблячої дії. Враховуючи відсутність відповідних захисних обладунків в енеоліті — ранньому бронзовому віці, це був один з найефективніших видів зброї ближнього бою. Скіс леза посилює дроблячу дію сокири.

Застосування в бою сокири-молота та її тактико-технічні характеристики передбачають володіння певними навичками фехтування цією зброєю. Сколи леза сокир — молотів у різні боки свідчать про існування сокир для лівої та правої руки та застосування «вісімоку» у фехтувальній техніці під час завдання ударів по верхній частині тіла супротивника. Врівноваженість сокир в ділянці руків'я полегшує чергування ударів лезом і обухом. Однак подібна техніка бою сокирою — молотом вимагає певного вільного простору, що неможливе при дії у щільних лавах.

Клевець. Ударна зброя колючо-дроблячої дії, різновид бойової сокири з одним загостреним кінцем та вузьким лезом (рис. 1, 5—8). Особливо ефективна ця зброя проти жорстких обладунків (метал, шкіра, дерево), які необхідно пробивати. Ударом клевця в ділянці кріплення руків'я щита можна поранити руку супротивника. У середні віки цей вид зброї був особливо популярним в період після появи суцільнометалевих обладунків на початку XV ст.

Для трипільського часу найдавніші зразки клевців виготовлено із каменю (рис. 1, 5), починаючи з другої половини V тис. до н. е. відомі мідні вироби (рис. 1, 6—8). Більшість має лезо з обох сторін, розташоване перпендикулярно до іншого (рис. 1, 6, 8), хоча трапляються і вироби з рублячим та протилежним колючим кінцем (рис. 1, 6, 7), є і подібні до середньовічних чеканів. Довжина руків'я для цих виробів може бути визначена в діапазоні від 0,6 до 1 м, якщо зважати на середньовічні аналоги (рис. 1, 8).

Поява подібної зброї у другій половині V тис. до н. е. навряд чи була випадковою. Вона може опосередковано свідчити про поширення захисного озброєння, якому слід було знайти належну протидію. Одним із вірогідних різновидів подібного захисту міг бути щит, який був ефективним як проти стріл та дротиків, так і металевих сокир-молотів, про які йшлося вище. З іншого боку поширення клевців може свідчити про зростання значення у військових діях рукопашного бою, який прийшов на зміну масо-

ваному застосуванню металевих зброї, якій, на респі, було знайдено більш-менш ефективну протидію у вигляді щитів.

Сокири. Трипільці використовували у господарстві багато типів сокир, вони могли застосовуватися також як бойові, але ми зупинимось тільки на тих сокирах, які найбільш вірогідно могли бути на озброєнні. Робоча частина сокир виготовлялася з твердих порід каменю, кременю та міді й мала вигляд плоского клина, трапецієподібного у плані (рис. 1, 3, 4). Власне, ці вироби можна розглядати, як речі, що мали подвійне призначення.

Вони мали достатньо гостре лезо, аби нанести відповідні пошкодження. Водночас вагою ці вироби, навіть металеві, значно поступалися сокирам-молотам і тому їх доводилося оснащувати досить масивними у передній частині руків'ями, відомими за археологічними знахідками у європейських озernih поселеннях та торф'яниках. Однак при подібному варіанті закріплення клиноподібної сокири вона розташована на певній відстані від кінця топорища, який може перешкодити нанесенню ударів супротивнику.

Подібний недолік може бути усунений за рахунок використання відповідної форми руків'я, яке добре відоме за етнографічними матеріалами, особливо у індіанців Північної Америки та широко представлені у музейних експозиціях (рис. 2, 5). Власне йдеться про різновид бойової палиці, посиленої рублячим елементом. Подібні палиці як правило виготовлені з дерева (рис. 2, 4), часто в якості додаткових бойових вставок могли бути використані вироби з кременю Зауважимо, що не лише у суспільствах, які мали неолітичний комплекс знарядь праці, а навіть і у середньовіччя широко використовувалася зброя, виготовлена із твердих порід дерева. Отож цілком вірогідним є використання подібної зброї і носіями трипільської культури, які мали всі необхідні для її виробництва знаряддя, в тому числі і металеві.

Кинджали. Кинджал — колючо-рубляча зброя ближнього бою, що має двосічний клинок, невелика за розмірами (довжина леза — 30 см). В енеоліті кинджали виготовляли з кістки, кременю та міді, у ранньому бронзовому віці — з кременю, бронзи (рис. 3). На початковому етапі Трипільля А та ВІ презентовано єдиним виробом з кременю — лезом кинджала, який походить з поселення Дрегушень [Crişmaru, 1977, Fig. 11, 1]. Лезо довжиною 15 см виготовлене з великої пластини, обидва його боки оброблено ретушшю, в перерізі виріб ромбоподібний. У працях Г.Ф. Коробкової згадуються також кременеві вкладиші до мисливських кинджалів [Коробкова, 1987].

Кинджали з мідними лезами з'являються тільки в Трипільлі VI — VII. Кинджали типу Бодрогерестур мають видовжено — листоподібний клинок, лінзоподібний у перерізі, характерний

Рис. 2. Предмети озброєння населення Північної та Центральної Америки (Експозиція Природничого музею, м. Нью-Йорк)

для Трипільля етапів VI — VII, VIII, XI, але зустрічаються і в пізньому Трипільлі на пам'ятках софіївського типу (рис. 4, 5). Дещо змінюється їх форма, лезо трохи вкорочене. Вважається, що кинджали цього типу тривалий час виготовлялися місцевими майстрами, спочатку цей процес міг бути стимульований бодрогкерестурським впливом виробів Карпатського басейну.

Споряджені виготовленими з кременю клинками, кинджали трипільців, зрозуміло, мали руків'я, однак до наших днів вони або їх сліди у більшості випадків не дійшли. Виняток становлять кинджал із кістяним руків'ям з усатівського поховання, виявлений біля с. Огородне [Шмаглій, Черняков, 1970, С. 30, 34] на території Одеської області (рис. 4, 8) та

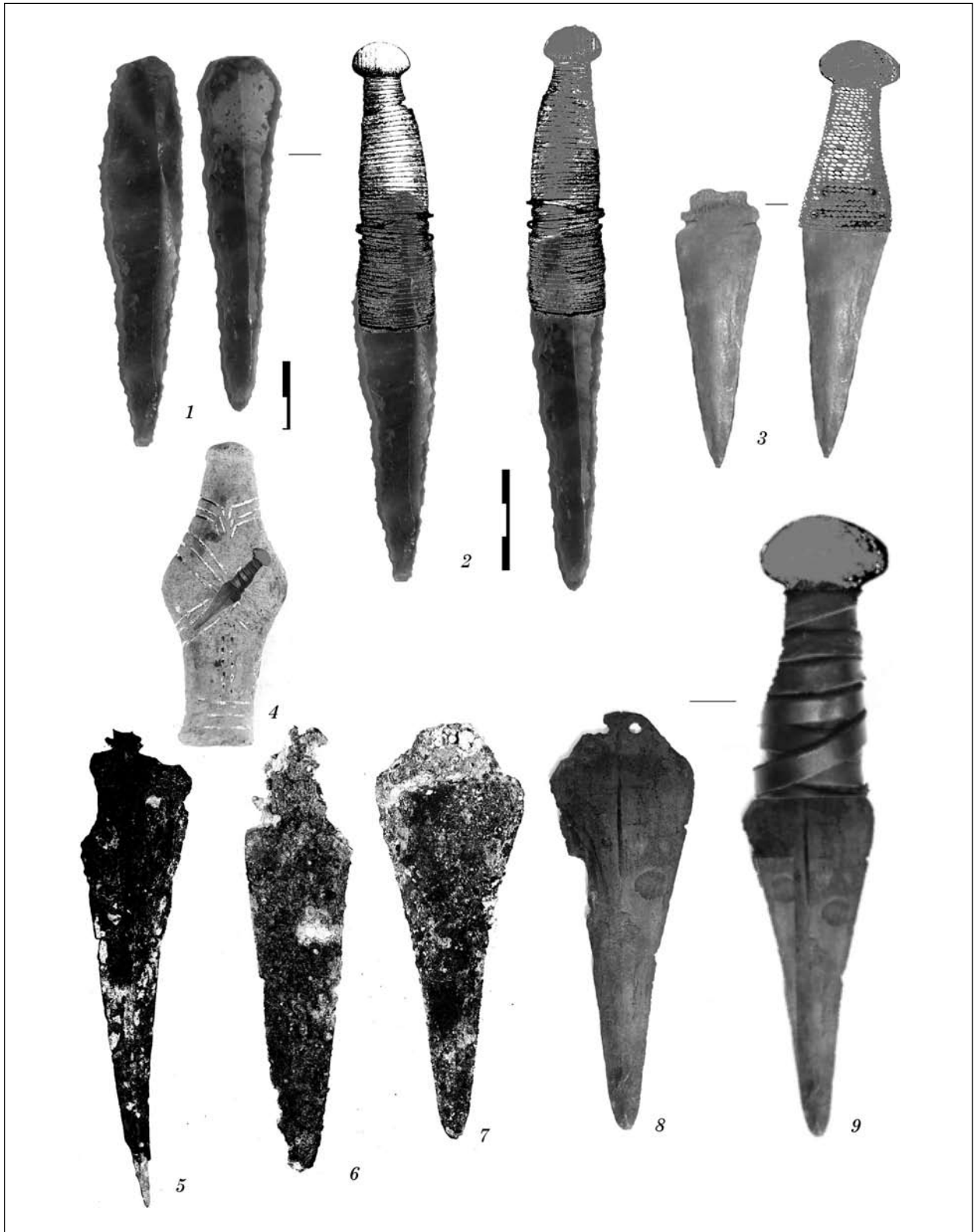

Рис. 3. Кинджали з пам'яток трипільської культури кінця IV — початку III тис. до н. е. та реконструкція руків'я: 1—2 — кремій; 3, 5—9 — мідь; 4 — антропоморфна статуетка

сліди дерева на мідному лезі з трипільського поховання на поселенні Більшівці. Дерев'яне руків'я кріпилося трьома мідними штифтами [Ткачук, 2001—2002, с. 214; рис. 23, 119]. Це змушує звернутися до найближчих в часі аналогів. Одним із них є унікальна знахідка

в Альпах — так званого Отці, мисливця і воїна, який жив близько 3200 р. до н. е. [Spindler, 2000] (рис. 4, 1—3). В даному випадку збереглося руків'я, виготовлене з дерева і припасоване до обробленого з обох боків кремня. Останній затиснуто між двома пластинами довжиною

Рис. 4. Кинджали та спорядження: 1—3 — реконструкція одягу та спорядження «Отці» в експозиції Природничого музею, м. Нью-Йорк; 2 — ліворуч — копія кинджала та піхов до нього, праворуч — кинджал, знайдений поруч із загиблим близько 3200 р. до н. е; 4 — реконструкція кинджала з мідним клинком (руків'я з дерева), за Jeroen Zuiderwijk; 5 — мідний кинджал з трипільського поховання, початок III тис. до н. е. (Красний Хутір); 6—7 — реконструкція мідного та кремінного кинджалів (за Vodgbend); 8 — мідний кинджал з кістяним руків'ям з поховання усатівського типу (Огородне), кінець IV — початок III тис. до н. е.

10—12 см, кінці яких замотано шнуром — до 6—8 обертів біля леза і два — вгорі. Довжина леза при цьому не перевищує 5—6 см, однак воно заточене за допомогою ретуші з обох боків, що і дає можливість віднести виріб саме до числа кинджалів (рис. 4, 2).

Інший варіант руків'я — обойма, виготовлена з кістки або рогу, відома за археологічними знахідками, зокрема з поховання усатівського типу у кургані біля Огородного (рис. 4, 8). В

даному випадку на металевому лезі невеликої довжини руків'я затиснуте за допомогою мідних клепок, розташованих у два ряди. Як варіант можливе кріплення на клеючій суміші, фіксація за допомогою шнура або смужки шкіри біля основи (рис. 4, 4, 6). Однак у випадку з металевим лезом подібне кріплення може виявитися недостатньо надійним.

Найпростіша версія руків'я — обмотування верхньої частини кремінного чи металевого ви-

робу шнуром з текстилю або шкіряним у декілька шарів, з наступним включенням в руків'я елементів з дерева або шкіри (рис. 4, 5, 6). Вона є досить вразливою для пошкодження навіть затупленими гранями основи клинка і тому, як нам видається, більш придатна для побутових ножів, аніж зброї. Як відомо, при сучасних експертних оцінках холодної зброї, в тому числі кинджалів, важливим параметром вважається саме надійність кріплення леза, що забезпечує відповідні бойові якості [Самусь, 2004].

Знахідка вище в Альпах дає підставу запропонувати версію реконструкції піхов для зброї — в'язаних, із рослинних волокон (рис. 4, 2). Вони достатньо великі, аби вмістити більшу частину кинджала разом із руків'ям. У цьому є сенс, адже лезо чи не удвічі коротше і якби піхви були розраховані лише на нього, кинджал міг би загубитися. Піхви були прив'язані до пояса Отці. Пояси показано на багатьох антропоморфних статуетках Трипілля—Кукутень, переважно чоловічих, де виразно позначено ознаки статі.

Інший варіант піхов — зшиті зі шкіри тварини — відомі за етнографічними матеріалами і презентовані в багатьох музейних експозиціях. Цікаво, що у деяких випадках у них можна сховати увесь ніж або кинджал, як у описаному вище випадку. Подібні піхви рясно прикрашали бісером, аплікацією зі шкіри, тощо (рис. 2, 1, 2) У багатьох випадках ці піхви кріпилися ремінцями до пояса. Водночас відомі варіанти носіння кинджалів на грудях, коли піхви підшувалися на ремінець на шиї або кріпилися до перев'язі (рис. 3, 4).

Поява кинджала, як виду спеціалізованої зброї, означає початок розробки бойового мистецтва його застосування, тобто фехтування. Застосування кинджала (пари кинджалів) розраховане на швидкі, короткі рухи. Це зброя ближнього бою. Двобічна заточка леза дає змогу проводити рублячо-ріжучі рухи без розвороту кисті, що економить час для завдання наступного удару. Для більш пізнього часу задокументоване застосування кинджала для лівої руки як допоміжної зброї в доповнення до сокири. Вживання пари кинджалів дає змогу відбивати напади супротивника із дровковою зброєю [Бережинський, 2001, с. 180—181].

4. ПИТАННЯ НАЯВНОСТІ ТА РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗАХИСНИХ ОБЛАДУНКІВ

В зв'язку з викладеним вище матеріалом актуальним є питання про наявність захисного обладунку у трипільців. Вже висловлювалися припущення, що для захисту могли використовуватися щити та широкі перев'язі, металеві браслети [Відейко, 2004]. Знайомство із етнографічними матеріалами дозволяє стверджувати, що щити, а в ряді випадків і досить

розвинені бойові обладунки, були майже неодмінним елементом спорядження більшості воїнів з країн Океанії, Америки, Африки, зброя яких у більшості випадків виготовлена без використання металевих деталей — кременю, каменю, кістки і навіть зубів акули (рис. 5).

Щити були виготовлені переважно з дерева і в багатьох випадках мали розміри достатні, аби прикрити більшу частину тулуба воїна. Зовні ці щити були багато прикрашені — малюванням, пір'ям тощо (рис. 5, 2, 3).

Певний інтерес становлять захисні обладунки для тіла, виготовлені з кількох шарів різноманітного текстилю, переважно рослинного походження, іноді — набивні. У Європі вони застосовувалися до пізнього середньовіччя включно і були досить ефективним захистом навіть від металевої зброї. За матеріалами часів конкісти, а також більш ранніми відомо про широке застосування набивних захисних обладунків у Центральній Америці. Комплект повних обладунків, включаючи шолом, який походить з островів Гілберта (Тихий океан) і виготовлений з волокон фібри, можна побачити в експозиції Природничого Музею у Нью-Йорку (рис. 5, 5).

Відбитки подібного грубого плетіння з волокон рослинного походження широко представлені на денцях посудин із розкопок на усатівських поселеннях Маяки та Усатове, які відносять до пізнього етапу трипільської культури. Це означає, що у розпорядженні трипільців були і матеріали і уміння, потрібні для виготовлення подібних обладунків, які практично дублюють щоденний одяг, але з посиленними захисними властивостями.

Привертає увагу той факт, що верхній одяг вже згадуваного вище Отці було виготовлено з соломи, а деякі деталі спорядження, зокрема піхви кинджала — сплетено. Це може свідчити про більш широке використання подібних рослинних матеріалів для спорядження мисливців та воїнів у Європі, ніж вважалося раніше. Набивні обладунки в Центральній Америці були ефективним захистом не лише від стріл, але і мечів з обсидіановими лезами (рис. 2, 3). Леза у вигляді прямих платівок було закріплено смолою в пазах дерев'яної оправы. Свого часу Н.М. Скакун виділила на трипільському поселенні Бодаки майстерню у якій з місцевого кременю виготовляли у великій кількості великі пластини. На думку дослідниці, місцевих майстрів цікавила насамперед рівна середня частина пластин, яка йшла на виготовлення вістрів дротиків [Скакун, ...]. Цілком вірогідно використання подібних заготовок також і у якості вкладнів до рублячо-ріжучої зброї, в тому числі і досить масивної. Це припущення може бути підкріплене тією обставиною, що між Карпатами та Дніпром зброя з кременевими вкладнями відома за похованням біля с. Джурджулешть у Молдові, яке датують близь-

Рис. 5. Захисні обладунки народів Центральної (1), Північної Америки (5) та басейну Тихого Океану (2, 3, 5): 1 — голова статуетки із зображенням зооморфного шолома (Центральна Америка; 2—3 — щити (дерево), 4 — фрагмент гравюри 1612 р. із зображенням індіанського воїна зі щитом, луком та стрілами; 5 — захисні обладунки, виплетені з волокон фобри, острови Гілберта. 1, 2, 3, 5 — Експозиція Природничого музею, м. Нью-Йорк

ко середини V тис. до н. е. [Клочко, 2006, с. 31, рис. 6, 1]. Саме проти подібної зброї непоганим захистом могли бути обладунки з текстилю, або плетені з рослинних волокон.

Подібні обладунки були ефективними не лише проти ріжучо-колючої зброї та стріл з вістрями із кременю та зубів акули, але, за свідченнями європейців, на певній відстані

могли захистити навіть від мушкетних куль — так само, як і щити з шкіри бізонів у індіанців Північної Америки [Котенко, 1997]. В свою чергу поява обладунків та щитів привела до розвитку наступального озброєння — клівців, придатних для ураження захищеного ворога. Отож можемо спостерігати, що, так само як і в наступні століття, у мідному віці відбувалося безконечне змагання засобів нападу і захисту.

5. ЗБРОЯ, ВІЙСЬКОВА СПРАВА, ВІЙНА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Історія розвитку зброї та військової справи в енеоліті — ранньому бронзовому віці на території України є яскравим підтвердженням думки американського антрополога Дж. Гааза про те, що складність розвитку озброєнь пов'язана із складністю суспільства, яке їх створює, а також того, що війна — інтегральна складова владних структур, починаючим з доби існування перших вождівств [Naas, 2003].

Виникнення осілості на базі відтворюючого господарства стало передумовою війн та розвитку озброєнь. Якщо в палеоліті та мезоліті стосунки з'ясувалися із застосуванням мисливської зброї, переважно лука і стріл, то наприкінці неоліту на Європейському континенті входять в обіг перші зразки спеціалізованої військової зброї — виготовлені з каменю сокири-молоти. Наступна епоха, мідно-кам'яний вік, енеоліт, подарувала Європі перші зразки металевої зброї, судячи з усього, розроблені та створені місцевими ремісниками. Знадобилося півтори тисячі років, щоб ці вироби поширилися не лише в Європі, але й в Азії.

Найявні факти дають усі підстави стверджувати, що вже в неоліті війна поряд з відтворюючим господарством стає однією з галузей економіки. Ведення війн не лише для загарбання територій чи встановлення контролю над угіддями, але й з метою захоплення військової здобичі у вигляді продовольства, худоби, рабів, престижних речей стає сенсом військової активності. Війна стала засобом підвищення престижу окремих осіб, які спеціалізувалися у даній галузі економіки. Про значення війни для ведення господарства свідчить поява, так би мовити, відповідних засобів виробництва, а також їх постійне та невпинне вдосконалення впродовж енеоліту та раннього бронзового віку.

Вдосконалюються також способи ведення бойових дій, виробляються військово-організаційні заходи, спрямовані на здобуття стратегічної переваги над супротивником. Розвивається воїнська культура, виробляється певні зовнішні відзнаки вояків, прикраси та амулети, що знаходять відображення в іконографії та знахідках відповідних артефактів.

Менш важливими, ймовірно, могли бути конфлікти з оточенням трипільської культури. Носії неолітичних культур зосередилися в ре-

гіонах, які не цікавили трипільське населення або лишалися поза межами його досяжності.

Поширені у дослідженнях минулих років уявлення про постійний тиск з боку степового населення на осілих хліборобів лісостепової смуги, очевидно, не відповідають дійсності. Упродовж мідного віку носії більшості сусідніх з трипільською культур поступово переймають технології виготовлення та застосування нових видів зброї.

На початку раннього бронзового віку на території України вже не залишилося спільностей, які б не мали у своєму розпорядженні повного комплексу спеціалізованого озброєння (сокира, сокира-молот, кинджал). Різниця була лише в кількості найякіснішої та найефективнішої на той час металевої зброї. Слід зауважити, є всі підстави розглядати вже енеоліт на території України як добу металевої зброї.

Давні суспільства не лише вдосконалюють комплекси озброєння, але й військово організації. Концентрація трипільського населення в укріплених протомістах дозволяла створити кількісну перевагу. Для цього часу можна говорити про створення значних за чисельністю збройних загонів.

Проте дані археології та письмових джерелу повною мірою не здатні, на нашу думку, розкрити специфіку розвитку військової справи періоду, який ми розглядаємо. Значний потенціал має аналіз даних етнографії та антропології, які стосуються суспільств, котрі стояли на відповідному щаблі розвитку й були описані вченими в XIX—XX ст.

Чи не найяскравішим у цьому відношенні є індіанці Великих рівнин (або степів) у США. Зброя, військово мистецтво і навіть військова магія останніх досить докладно були вивчені й описані ще в XIX ст., коли військові сутички та війни на «Дикому Заході» точилися практично безперервно [Котенко, 1997; Hoig, 1993; Malone, 1991; Secoy, 1953; Spindler, 2000; Taylor, 2001; White, 1978].

Комплекс озброєнь індіанців¹ нараховував зброю дальнього, середнього і ближнього бою, а також елементи військових обладунків. Набір зброї включав: лук та стріли, дротики, спис, ніж (кінджал), металні сокири, різноманітні палиці, в тому числі із вставками з кременю та каменю, із захисної зброї — щит. Усі предмети озброєння виготовлені з каменю, кременю, кістки, дерева, тобто технологічний рівень мешканців американських степів відповідав рівню європейського неоліту.

Широко застосовували види зброї ударної дії, виготовлені з дерева, щити з шкіри — виро-

1. Ми виключили з переліку та огляду вогнепальну та холодну зброю європейського походження, а також застосування коня у військових цілях, елементи, які були принесені ззовні, і, до речі, досить швидко, на високому технічному, тактичному та стратегічному рівні адаптовані аборигенами.

би з органічних матеріалів, які майже не зберігаються в похованнях. Цей приклад свідчить, що комплекси озброєння, реконструйовані виключно за даними археологічних досліджень, можуть бути далеко не повними.

Зрозуміло, що не лишили жодних матеріальних слідів і прийоми рукопашного бою (у індіанців відомі до півсотні прийомів), техніка застосування зброї, нарешті, магічна практика, мистецтво танцю та співи, пов'язані з військовою сферою. Для комунікації в період бойових дій було розроблено мову жестів, засоби передачі інформації на відстань (рухи, дими тощо).

Найбільший інтерес становлять, на нашу думку, дані про військову культуру та характер бойових дій, існування власне поняття «війна» та зміст, який в нього вкладався. Для військової культури індіанців характерна розвинена зовнішня атрибутика — деталі одягу, прикраси, прикрашання зброї, військові відзнаки й нагороди тощо.

Цікаво, що поховання зі зброєю пізнього етапу трипільської культури містять залишки деталей і прикрас одягу [Videiko, 1995, P. 15—134]. Є відповідні зображення й на пластиці [Відейко, 2004, с. 485, 497]. Впадає в око їх подібність до «військової фурнітури» індіанців великих рівнин, у яких, крім того, набула поширення традиція бойового фарбування тіла для різних етапів/випадків ведення бойових дій, а також повернення з походу. Варто з цього приводу згадати часті випадки застосування фарби у поховальному обряді доби енеоліту— бронзи на території України, розфарбування антропоморфної пластики.

Військова справа та ведення бойових дій у мешканців Великих рівнин були досить докладно регламентовані, існували військові товариства (які виконували за певних обставин і поліційні функції), військова статеві — вікова та родова ієрархія на чолі з вождями різних рівнів. Співвідношення населення і кількості воїнів було дуже високим, на рівні 3 : 1, тобто колектив з 300 осіб часом міг виставити до 100 воїнів. Військові підрозділи налічували від кількох десятків до півтисячі воїнів (в окремих випадках — понад тисячу), які були розділені на загони.

Існував інститут воїнів — смертників, які прагнули загинути на полі бою. За певних умов доступ до військових товариств був відкритий жінкам. Існував також інститут «тих, що носять щити» — жінок, які прославляли військові подвиги чоловіків та синів та підтримували бойовий дух племені.

Сформувалася чітка градація військових подвигів, причому в більшості випадків на першому місці стояло не вбивство ворога, а захоплення його зброї, дотик до ворога (для цього в комплекті озброєння існувала спеціальна паличка), викрадення свійських тварин [Котенко, 1997, с. 79].

Війни та розвиток військової справи були поштовхом до формування вождівств — структур переддержавного рівня. Війни точилися за розподіл території для полювання і кочівлі, худобу тощо. У ряді випадків для досягнення мети винищувалися не лише воїни супротивника, але й вороже плем'я в цілому [Secoy, 1953, P. 116—120; White, 1978, P. 340—341].

Таким чином, на прикладі індіанців Великих рівнин ми бачимо, яким розвиненим та яскравим в усіх відношеннях може бути комплекс матеріальної та духовної культури, пов'язаний з військовою сферою вже на ступені суспільства, яке володіє технологіями рівня неоліту і навіть ще не перейшло повністю до відтворюючого господарства.

Побіжне зіставлення свідчить, що рівень розвитку військової справи у населення доби енеоліту — раннього бронзового віку на території України був не нижчим, а часом, вірогідно вищим, ніж у середовищі індіанських племен Дикого Заходу. Комплекс військового озброєння як у мідному віці, так і на початку доби бронзи на теренах нашої держави виглядає більш різноманітним та досконалішим, адже включає ще й металеву зброю. Відповідно складнішим міг бути характер організації військових формувань, військова ієрархія та характер військової культури в цілому. Не викликає сумніву можливість мобілізації значних людських ресурсів для ведення військових дій.

Цілком імовірно виглядає можливість існування вже в енеоліті та ранньому бронзовому віці військово-грабіжницької економіки. У випадку з трипільською культурою про це може свідчити прагнення захистити йосамперед мирне населення, зосередивши його у поселеннях-гігантах, під захистом потужних укріплень. При цьому епоха напруженості й конкуренції між протомістами та вождівствами могла тривати століттями, що свідчить про існування певної моделі взаємовідносин.

ВИСНОВКИ

Володіючи монополією на виробництво найсучасніших видів зброї, маючи чисельну перевагу над сусідами, трипільці в період енеоліту були на території України домінуючою військовою силою. Не може бути жодної мови про виключно «мирний» характер давніх хліборобів та виняткову «войовничість» так званого степового населення, яке в цей період ще не являло собою тієї грізної сили, яку ми можемо спостерігати вже на початку раннього залізного віку і тим більше — у середньовіччі. Однією з причин, окрім різниці демографічного потенціалу, рівня суспільного розвитку була і перевага хліборобського населення у КВО. Подібного рівня «степовики» змогли досягти лише у бронзовому віці і отримали принаймні рівні з своїми сусідами шанси.

Вивчення та реконструкція зразків озброєння доби палеометалу нині виглядає перспективною за умови використання не лише даних археології, але й археометричних досліджень, залучення широкого спектра етнографічних даних, в тому числі для розуміння та адекватної оцінки матеріалів, отриманих внаслідок археологічних досліджень.

Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. — К., 2000.

Бурдо Н.Б. Зброя племен культури Трипілья—Кукутень // Військово-історичний альманах. — 2002. — № 2. — С. 64—69.

Відейко М.Ю. Три епізоди з трипільських воєн // Військово-історичний альманах. — 2002. — № 3. — С. 48—54.

Відейко М.Ю. Озброєння і військова справа у племен трипільської культури // ЕТЦ. — К., 2004. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 479—508.

Васіна З. Український літопис вбрання. — К., 2003.

Клочко В.И. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х.). — К., 2006.

Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ Юга СССР. — Л., 1987.

Котенко Ю. Индейцы великих равнин. — М., 1997.

Ляшко С.Н. Деревообрабатывающее ремесло в эпоху бронзы // Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине. — 1994. — С. 133—152.

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки у кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців. — К., 2008.

Самусь В. Вдосконалення методики дослідження холодної зброї. Уточнення критеріїв її визначення. — К., 2004.

Североамериканские индейцы. — М., 1978.

Ткачук Т.М. Конец этапа СІ и начало СІІ трипольской культуры Верхнего Поднестровья (на материалах поселения Бильшевы // *Stratum plus.* — 2001—2002. — № 2. — С. 196—217.

Шмаглий Н.М. Черняков И.Т. Курганы степной части междуречья Нижнего Дуная и Днестра // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1971. — Т. ?.

Crîșmaru A. Drăgușeni. — Butoșani, 1977.

Haas J. Warfare and the Evolution of Culture // *World Archaeology*, 2003. — Vol. 35 (1). — P. 145—165.

Hoig S. Tribal Wars of the Southern Plains. — 1993.

Klochko V.I. Weaponry of the societies of the Northern Pontic culture circle: 5000—700 BC // *Baltic-Pontic Studies.* — 2001. — Vol. 10.

Klochko V.I. The weaponry of the pastoral societies in the context of the steppe — forest-steppe communities: 5000—2350 BC // *Baltic-Pontic Studies.* — 1994. — Vol. 2. — P. 167—195.

Malone P. The Skulking Way of War: Technology and Tactics Among the New England Indians. — 1991.

Secoy F.R. Changing Military Patterns on the Great Plains. — 1953.

Spindler K. Der Mann im Eis. Neue sensationelle Erkenntnisse über die Mumie in den Ichtzaler Alpen. — München, 2000.

Taylor C.F. Native American Weapons. — Oklahoma, 2001.

White R.A. The Winning of the West: The Expansion of the Western Sioux in the Eighteenth and Nineteenth Centuries // *Journal of American History.* — 1978. — Vol. 65 — P. 319—343.

Videiko M.Yu. Archaeological characteristics of the Sofievka type cemeteries // *Baltic-Pontic Studies.* — 1995 — Vol. 3. — P. 15—134.

М. Ю. Відейко

РЕКОНСТРУКЦИЯ ОСНОВНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ КОМПЛЕКСА ВООРУЖЕНИЯ НОСИТЕЛЕЙ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Владея монополией на изготовление самых современных видов вооружения, имея численное преимущество над соседями, трипольцы в период энеолита были на территории Украины доминирующей военной силой. Не может быть и речи об исключительно «мирном» характере древних хлеборобов и исключительной воинственности так называемого степного населения.

M. Yu. Videiko

RECONSTRUCTIONS OF THE MAIN ELEMENTS OF TRYPILLIA CULTURE WARFARE

Having a monopoly on the production of advanced weapons, having numerical superiority over its neighbors, Trypillians neolithic period in the territory of Ukraine were the dominant military force between 5000—3000 BC.

Here we consider issues related to the development of armaments and military affairs in the cultural community representatives Tripoli-Cucuteni, detail focusing on the major components of complex military weapons that were the basis of military power Trypillians for nearly two thousand years. Details will focus on the potential reconstruction of armament and armor protection with regard to archaeological and ethnographic materials.

We can consider development of weapons, such as hammer-axes, daggers, spreading of effective copper weapons. The appearance of armor and shields led to the development of offensive weapons suitable for destruction of well protected enemy. So we can observe that, as well as in the following century, the copper age was endless race of attack and defense.

The study and reconstruction of armament from Copper Age now looks promising if the use of not only the data of archeology, but also archeometry studies, involving a wide range of ethnographic data, including the adequate understanding and evaluation of materials derived from archaeological research.